

El Frente de Juventudes a Girona

La política de joventut del règim franquista va arrancar legalment del decret de 4 d'agost de 1937, en què s'aprovaren els estatuts de FET y de las JONS i s'introduí entre els serveis de caire estatal el de l'Organización Juvenil del partit únic. Sancho Dávila, que el 1938 n'esdevingué el delegat nacional, apuntà l'orientació i la intenció final que hom perseguia: «En un futuro no lejano, toda la juventud española formará en nuestras filas. Hasta que esta ardiente esperanza sea una realidad, nuestra Legión se nutrirá de voluntarios, de los que sientan más fervoroso su amor a España y más arraigado el deseo de servirla. Estos voluntarios, futuros rectores de la vida española, se educarán en el ideal Nacional-Sindicalista, en la fraternidad de los campamentos y en la disciplina militar».

Aquesta Organización Juvenil, nascuda de la improvisació de la Guerra Civil, no significava encara un projecte global i ambiciós en matèria de joventut, però en fou el precedent. Per arribar a posar les bases reals d'una estratègia més general, calgué esperar la promulgació de la llei fundacional del Frente de Juventudes, de 6 de desembre de 1940, la qual retocada parcialment fou —durant la dictadura del general Franco— el veritable fonament de tota la política juvenil espanyola. Nascut en el moment de puixança de les organitzacions feixistes, de les quals copià una part de l'esquema, el Frente de Juventudes va ser concebut amb la pretensió teòrica de formar i enquadrar tots els joves fins a l'edat d'entrada a l'exèrcit.

Josep Clara

L'any 1961, al començament del temps del desenvolupament, un nou decret ordenador va reconèixer implícitament el fracàs de l'objectiu fixat el 1940, i establí que la Delegación Nacional de Juventudes —nom amb què fou suplantat el Frente de Juventudes— era l'òrgan al qual l'Estat confiava «la educación cívica y política y la educación física de los españoles varones menores de veintim años». Amb aquest aclariment, més restrictiu i asèptic, s'encetà una nova etapa separada de l'anterior, més per diferències accidentals que no pas essencials, la qual va perdurar fins a la liquidació del sistema.

Centrats en l'àmbit gironí, amb aquest article volem establir uns quants punts bàsics sobre el funcionament i les vicissituds d'aquesta institució que, gràcies a la imposició oficial, va mantenir una infraestructura per introduir-se a la nostra societat i treballar a favor del règim des del vessant falangista.

Caire forà

Des de bon començament, la política de joventut del franquisme va significar-se a Catalunya pel caràcter foraster dels seus dirigents i dels mètodes d'actuació. Sancho Dávila, delegat nacional d'Organizaciones Juveniles i —després— del Frente de Juventudes, ens ha deixat un bon testimoniatge de l'arribada a Girona per introduir-hi les idees de l'organització i l'esperit paramilitar que les distingia:

«Recien liberada Gerona, marché con algunos mandos nacionales para comenzar la organización de nuestros servicios en aquella plaza y provincia. A la entrada de la población nos sorprendió ver cómo un grupo de chicos, no mayores de diez años, al mando de un rapaz, todo agilidad y nervio, evolucionaba realizando ejercicios militares. Fuimos al grupo, y nuestro asombro llegó al límite al ver cómo aquel diminuto jefe se dirigía hacia mí, y cuadrándose y saludando brazo en alto —previamente había mandado firmes a sus fuerzas—, dio la novedad, con gran soltura y seriedad.

Era un flecha de Teruel; prisionero de los rojos, fue llevado con sus familiares a Valencia y después a Gerona. No bien llegadas a esta última capital las fuerzas de ocupación, aquel pequeño, en quien caló hondo el espíritu de servicio, y que no olvidaba los felices días de camaradería y trabajo cuando formaba en las centurias de la ciudad heroica, anticipándose a todos nosotros, se afanó por ofrecernos los primeros flechas de Gerona, iniciados por él en las más fundamentales nociones de la obediencia y la disciplina» (2).

Dels tretze delegats que, del 1939 al 1977, encapçalaren els serveis gironins d'Organizaciones Juveniles/Frente de Juventudes/Delegación de Juventudes o de la Juventud, només quatre eren originaris de Catalunya i aquests, excepte un, detingueren el càrrec durant poc temps. Heus-los ací al costat de la població on havien nascut:

- 1939 Alfredo C. Neira Luengo
- 1939-40 Joan Palahí Perich (Girona, 1910)
- 1940-41 Mariano Oliver Albertí (Castell d'Aro, 1907)
- 1941-42 Jorge Cerdó Serra (Muro de Mallorca, 1912)
- 1942-44 Esteve Guitart Poch (Lloret de Mar, 1917)
- 1944-48 Joaquín Villalba Sancho (Mas de las Matas, Terol, 1913)
- 1948-50 Luis Montojo Martínez de Hervás (Palma de M., 1918)
- 1950-56 Rafael Echevarría Román (S. Juan de Puerto Rico, 1899)
- 1956-57 José Eladio Rodríguez Macarro (Oliva Frontera, 1924)
- 1957-62 Ernesto Martín Bru (Castelló de la Plana, 1928)
- 1962-73 Manuel de Eugenio Lagresa (Girona, 1931)
- 1973-76 José M. Vilariño Pintos (Santiago Compostel·la, 1933)
- 1976-77 Jacinto Saiz García (Jorquera, 1944)

Val a dir que, després de l'etapa inicial —en la qual fou necessària la col·laboració d'elements gironins—, el càrrec de delegat va ser normalment exercit per oficials instructors de la mateixa organització. A Girona aquest sistema va ser inaugurat per Villalba, el 1944, i durà fins a l'extinció del Movimiento, llevat del període 1950-56, en què la delegació fou portada per un tinent coronel d'Infanteria. El càrrec de delegat provincial era nomenat pel delegat nacional, però hom tenia en compte la proposta efectuada pel cap provincial del Movimiento.

El mateix caire fora s'observa en el personal qualificat per exercir el control de la joventut. Com que les províncies catalanes es mostraren refractàries a proporcionar alumnes al centre que preparava els oficials instructors (3), aquests hagueren de venir de fora de Catalunya. Encara que no ens ha estat possible d'estendre la recerca a tots els instructors que actuaren a les nostres comarques, donem tot seguit una mostra representativa de la província d'origen d'una bona colla d'ells; de la resta, llurs cognoms evocuen també un origen no català generalitzat:

Álvaro Aguirre (Madrid), Antonio Blanco (Salamanca), Félix Bouso (Toledo), Javier Calderón, Leocadio Canelo, Vicente Cánovas (Múrcia), Juan Carreras (Girona), Enrique Castellote (Tarragona), José Luis Chic (Osca), José M. Dalmases, Ricardo Díez (Valladolid), Guillermo Encinas,

Cristóbal García, José Antonio García, Antonio González-Barros (Galícia), Marcelino Got (Balears), Ildefonso Guerrero (Jaén), Gustavo de las Heras (Conca), Luis Lasheras (Sòria), Antonio Labata, Luis López, José Losada, Manuel Hernando (Ciudad Real), Agustín Martínez, Ángel Martínez (Melilla), Francisco Mohedano, Diego Monreal (Múrcia), Jesús Molero (Biscata), Antonio de Noguera (Tarragona), Adrián Oviedo (Ciudad Real), Luis Pavía, Adolfo Pelluz, Augusto Pérez (Guipúscoa), Florián Pérez (Girona), Francisco Pérez (Almeria), Lope Pérez, Germán Reguillo (Castelló), Clemente Ríos, Venancio Rodríguez (Lleó), José M. Saiz (Albacete), Salvador Sánchez-Herrera (Ciudad Real), Manuel Simón, Carlos Sureda (Girona), Julián Talaya...

Els mateixos instructors saben que Catalunya no era una destinació fàcil. Si hi venien perquè no tenien cap altra oportunitat, allò més còmode era anar-se'n tan bon punt sortia una altra vacant. La ideologia rebuda i la que havien d'inculcar era netament espanyolista: la del sistema. Però als anys 60 hom no podia oblidar que «Gerona se desenvuelve dentro de la idiosincrasia de la región catalana»; és a dir, que l'OJE acceptava «...plenamente sus peculiaridades culturales, lingüísticas, etc.» (4) Tanmateix, la presència de la llengua catalana en les publicacions patrocinades era pràcticament inapreciable. El canvi, això sí, es notava en els títols de les capçaleres: *Amant*, dels anys seixanta, es contraposa a *Cadetes*, *Ímpetu* o *Amanecer*, de les etapes anteriors.

Afiliats

En una Catalunya on havia triomfat el Front d'Esquerrers i on el franquisme se significà per la repressió individual i col·lectiva, on pesava també la dura vida de la postguerra, no era fàcil d'ingressar a l'Organització Juvenil de FET y de las JONS. Les famílies tenien prou maldecaps i problemes per resoldre, abans de pensar en uniformes, desfilades i activitats que recordaven la Guerra Civil.

En la crida als pares gironins, efectuada el 1940 per Mariano Oliver, delegat provincial, per tal de sol·licitar-los el suport i fer-los veure que l'Organització Juvenil no era una pèrdua de temps ni un destorb amb vista als estudis, reconeixia que «la Organización está casi muerta, que no da señales de vida, que los muchachos no están en ella a gusto» (5), perquè les dificultats econòmiques i tècniques eren gairebé insuperables.

El Frente de Juventudes va tenir la pretensió de controlar tots els joves a través dels centres d'ensenyament i de treball, però va haver de diferenciar la massa del voluntariat. Els darrers formaren les Falanges Juveniles de Franco, que havien de ser l'element que garantís la continuïtat del sistema.

Segons papers interns, datats el 1953, el Frente de Juventudes de Girona va conèixer la màxima eficàcia i esplendor al temps que Joaquín Villalba dirigí la delegació; és a dir, entre el 1944 i el 1948. Però el nombre d'afiliats a les Falanges Juveniles l'any 1947 no era pas gaire espectacular, ja que tan sols podia presentar 601 inscrits (6). Això situava Girona a l'antepenúltima de les províncies espanyoles, ja que només Biscaia i Logronyo tenien un nombre inferior d'afiliats.

Durants els anys 50, la situació interna de divisió que patí la mateixa delegació provincial no n'afavorí l'expansió. Fou també durant aquest decenni quan l'escoltisme, impulsat per l'Església i més proper a la idiosincrasia catalana, va convertir-se en un competidor real en el camp de les activitats juvenils. Que hom hagués d'inserir en el diari local crides perquè els

Desfilada de membres del Frente de Juventudes durant la visita que Franco efectuà a Girona l'any 1942.

afiliats confirmessin la pertinença a l'organització és també un símptoma explícit de la davallada dels efectius. Vet ací el text revelador de la crisi: «Según órdenes superiores, todos aquellos afiliados a las Falanges juveniles de Franco que en el transcurso de un mes, a partir de la presente nota, no confirmen su permanencia en la Organización mediante su asistencia a las reuniones de Cennuria semanales, perderán todos sus derechos para la obtención de certificados, bolsas del libro, becas, etcétera» (7).

El revifament va arribar als anys 60 amb la reestructuració que va fer néixer l'Organización Juvenil Española (OJE). Aleshores, l'any 1965 els efectius arribaren a 1.934 afiliats. Tanmateix, com reconeixia Adrián Oviedo, cap provincial de l'OJE, a Girona no hi havia un clima favorable a l'organització: «La realidad es que Gerona no tiene las posibilidades materiales de instalaciones deportivas, hogares juveniles, clima y ambiente juvenil, sobre todo, de provincias como Palencia, Albacete, Granada, Ávila, Coruña, etcétera» (8). Més clar era encara, l'any 1970, Manuel de Eugenio quan manifestava: «Existe un injustificado recelo tanto para la OJE como para la Delegación Provincial de Juventudes» (9).

Activitats

És impossible, en l'espai de què disposem, de resumir l'activitat desenvolupada al llarg de tants anys. Un estudi precís d'aquest apartat hauria d'abraçar des les desfilades paramilitars de la postguerra fins a l'impuls per a la formació de les assemblees de joves dels anys 70.

Hauríem de parlar del servei d'activitats esportives, del servei d'activitats culturals, del servei d'aeromodelisme,

del servei de sanitat, del servei d'ajut juvenil, de l'assessoria militar, de l'assessoria religiosa, del servei d'activitats professionals... que afectaren milers d'adolescents. De tot un conjunt d'actes en què el participant gaudia d'una certa capacitat d'elecció i d'allò que era totalment obligatori, com les classes de Formación del Espíritu Nacional o les xerrades polítiques a què havien d'assistir els aprenents.

Una de les partides importants del pressupost provincial fou la dedicada a campaments, on era més fàcil d'inculcar la ideologia pròpia. Les dades estadístiques de què disposem, però, ens ensenyen que la mitjana d'assistència se situà per dessota dels 500 participants, en una província en què els joves entre 10 i 20 anys d'edat depassaven els 25.000. Heus ací les xifres reveladores:

1940.....	67
1941.....	300
1957.....	504
1963.....	492
1964.....	343
1965.....	303
1966.....	577
1967.....	365
1968.....	381
1972.....	273
1973.....	307
1974.....	181

Que els campaments del Frente de Juventudes constituïen un marc idoni per inculcar al jove valors i creences determinades, es dedueix també d'un informe sobre els campaments aliens a l'organització —que el Frente de Juventudes inspeccionava— on

Els components de l'OJE desfilant pels carrers de Girona l'any 1962. L'uniforme havia perdut el color blau.

es qüestiona la llibertat dels acampats a l'hora de plaçar les tendes, la manca d'instal·lacions fixes o la de la bandera espanyola, i es conclou constatant que, «en realidad, creo que no podemos hablar de campamentos, tal y como lo entendemos en nuestra Organización» (10).

Si l'organització va acomplir un paper no menyspreable a l'hora d'entretenir el jovent en activitats esportives, culturals o recreatives, va fracassar rodonament en el moment d'aportar militants al partit dels grans. Aquesta assereció, constatada a nivell estatal, fou també un fet a Girona, malgrat que no poseïm gaires dades per remarcar-ho. Tan sols podem dir que, el 1945, el Frente de Juventudes donà 42 altes al Movimiento i que l'any 1960, en un moment excepcional, n'hi passaren 219. Segons Pagès Costart, cap provincial del Movimiento, es tractava de la xifra més elevada enregistrada des de feia molts anys, la qual cosa comportà un triomfalisme desmesurat amb l'afirmació que allò era «la más contundente respuesta a quienes en su propia caducidad creen o pretenden hacer creer que está caducado el Movimiento» (11). Nou anys després, cap gironí no ingressà al Movimiento procedent de la secció juvenil.

La competència de l'Església

L'Església catòlica va delimitar la incidència i la ideologia del Frente de Juventudes en dos sentits: des de fora, amb la institució d'activitats paral·leles (escoltisme) i des de dins mateix (amb el nomenament d'assessors religiosos). El bisbe Cartaïà va anomenar per a aquesta darrera tasca mossèn Ferran Forns i, posteriorment, mossèn Josep Ramírez. El primer ja havia estat assessor de la Falange, però els antecedents i la seva manera

de fer eren a les antípodes de la idea totalitària. Ho revela clarament una denúncia del 24 de novembre de 1942: «El capellán de FET y de las JONS es un tal Fernando Forns, destacado separatista antes de la guerra, tanto que de él se dice que cuando la Dictadura, siendo entonces estudiante de los últimos cursos, se ciscó materialmente en la Bandera Española. Suponiendo se haya convertido, lo cual no es probable, no es justo ni decoroso que ocupe tal cargo un sujeto de tales antecedentes, habiendo otros sacerdotes buenos patriotas que podrían ocuparlo, máxime siendo retribuido» (12).

És també documentat que el bisbe Cartaïà no veia amb bons ulls que els seminaristes acudissin als campaments del Frente de Juventudes, ja que el sistema falangista no inspirava confiança entre la jerarquia. L'any 1956, el delegat provincial de Juventudes va rebre cartes (13), com aquesta, del delegat local de Bàscara:

«Querido amigo y camarada: Solamente unas líneas para justificar la no asistencia de uno de mis hijos en el campamento, a pesar de haberlos inscrito a los dos. Resulta que el mayor, seminarista, que por cierto ha terminado el primer curso con buenas notas, que es el que no ha asistido al campamento, me expuso los reparos que en el Seminario ponían a ello, por lo que, consultado, si bien no tuvimos una negativa, se nos dijo que era preferible por su parte de que no fuera; en una palabra, que no lo veían con buenos ojos; ante esto no quise que después pudiera repercutir en nada para él, que tanta vocación tiene para el sacerdocio y que una sola palabra del Seminario para él es lo más sagrado, por lo que queda justificada su no asistencia...».

O aquesta altra, del delegat local d'Amer:

«Mi estimado amigo y camarada: Creo, dado el interés que has demostrado por todas nuestras cosas, tengo el deber de informarte de algunas de las muchas anomalías que están

ocurrindo en esta provincia en el ámbito religioso y, más concretamente, en el Seminario Conciliar de ésta: 1.º Por una parte, dentro del Seminario se ha organizado una sección de «boy-scouts» uniformados; por otra parte prohíben a los seminaristas, de forma más o menos directa (pero todos comprenden muy bien) la asistencia a los campamentos del F. de J...».

Aquesta prevenció o competència va subsistir fins al final del règim. L'any 1968 la Delegación de Juventudes va inaugurar el col·legi menor Professor Pericot al barri gironí de Montilivi, centre que va seguir una trajectòria paral·lela a la descomposició del franquisme. El 1975 un informe de la inspecció administrativa s'hi referia amb paraules d'alarma: «Es motivo de seria preocupación la reiteración de resultados desfavorables de este Colegio, los planteamientos generales del cual debieran ser motivo de profundo estudio al objeto de buscar una solución tanto a la falta de cobertura de plazas como a la negativa rentabilidad de la instalación» (14). A part dels errors propis, hom no pot oblidar que la competència de l'Església —el col·legi menor Cartaña— era, des del 1969, al mateix sector de la ciutat.

Actituds

En un període de temps tan prolongat com fou l'etapa franquista, la ideologia i la pràctica política de l'organització estudiada van experimentar canvis importants.

En una primera fase, no desconnectada del filonazisme i del feixisme, no és estrany de trobar declaracions públiques que demostrin que persones que després s'han mostrat força més liberals estaven imbuïdes d'una vehemència exagerada, com la de Mariano Oliver, quan afirmava que «la sociedad está todavía saturada de liberalismo hasta los tuétanos, y si no aislamos a la juventud, quedará ésta infectada sin que nunca podamos levantarnos de la postración en que nos echó la malhadada doctrina de los derechos del hombre» (15). En aquest mateix context cal situar l'intent de celebrar, a Figueres, una missa funeral en memòria de Mussolini i Hitler, acte programat el juny de 1945, que finalment fou suspès per l'encarregat de la parròquia.

L'any 1952, segons Rafael Echevarría, la veritat que calia inculcar a la joventut era: «Cristo y España. Cruz y espada. Religión y milicia. Caridad cristiana y orgullo español» (16). Però, en determinats ambients, la doctrina inculcada desembocava en el rebuig del mateix sistema franquista, considerat com una desviació dels principis falangistes. Segons una informació facilitada per Mazo Mendo, governador civil

Ejemplo, deporte, salud y alegría; todo se hace luminosa realidad viviendo los veinte días de un Campamento.

de Girona, al delegat nacional d'Información e Investigación del partit únic, el març de 1951 se celebrà a València un cursset per a cadets on es respirà un fort ambient antifranquista —es deia que «Franco no había sido nunca falangista»—, de manera que, «en cierto día, al gastar los cadetes cursillistas una broma a los jefes y mandos del cursillo, haciéndoles desaparecer el postre, al reclamar ellos el mismo, los del grupo de la Delegación de Valencia les entregaron, en un plato, un higo y una pasa, al grito de ¡Franco, Franco, Franco!», la qual cosa —en la manera de pensar de Mazo Mendo— era «como para romperles la cabeza, a estos mequetrefes» (17).

L'acte més estrident en aquesta mateixa direcció antifranquista s'enregistrà el 1955, quan Franco fou objecte d'un desaire protagonitzat pels joves que havien de tributar-li honors, fet que comportà la destitució d'Elola-Olaso, del càrrec de delegat nacional.

Al seu successor li pertocà, doncs, la tasca de reorientar l'organització vers una línia més tècnica i asèptica, des del punt de vista polític, més homologable en la conjuntura pre-tecnocràtica que s'inaugurava. Aquesta actitud de canvi es va fer palesa, també, en els llibres de text del pla de batxillerat de 1957, i sobretot en la posterior transformació de les Falanges Juveniles de Franco en l'Organización Juvenil Española, la qual tenia com a tema «Vale quien sirve».

Al començament dels anys 70, en el darrer període franquista, la crisi interna del sistema s'encomanà lògicament a l'organització. Les visites de control a les escoles es relaxaren, i fins i tot els estudiants de magisteri s'oposaren a la realització del cursset obligatori per capacitar-los en «actividades de tiempo libre» (abans d'instructors elementals del Frente de Juventudes). El fracàs de l'«obra predilecta del régimen», segons una afirmació de Franco de 1940, va ser una evidència abans de la mort del dictador.

De Juventudes a la Generalitat

Amb el desmantellament de les institucions franquistes, els homes i el patrimoni de la Delegación Nacional de la Juventud van anar a parar tot primer a Presidència del Govern i al Ministeri de Cultura. Posteriorment, amb l'aprovació de l'Estatut de Catalunya, que estableix la competència exclusiva de la Generalitat en matèria de joventut, la destinació final d'ambdós components fou la institució autonòmica.

Segons el Reial Decret 1667, de 31 de juliol de 1980, pel qual es traspassen a la Generalitat els serveis de l'Estat

en matèria de Joventut, la primera institució va rebre aquests béns immobles situats a la província de Girona:

Empúries. Campament. En arrendament. Es tramita la compra de la finca.

Planoles. Alberg. En propietat. Interessa urgentment la resolució de contracte d'obres i acabament del projecte.

La Molina. Alberg. En propietat. En tràmit l'expedient d'obra nova.

Figueres. Casa de Joventut. En propietat.

Ripoll. Casa de Joventut. En propietat.

Olot. Casa de Joventut. En arrendament.

Girona. Club Juvenil. Carrer Jaume I, 68. En arrendament.

Girona. Club Juvenil. Carrer Primo de Rivera, 25. En arrendament. Concedida la rescissió del contracte d'arrendament el 30-05-1979.

Girona. Club Juvenil. Travessia Sant Josep, 2. En ruïnes. Concedida la rescissió del contracte el 30-06-1979.

Palafugell. Solar. Les Artigues. En propietat.

Girona. Pis del delegat provincial. Carrer Jaume I, 80. Habitatge per a la Delegació Provincial de Cultura.

En el capítol de personal foren traspassats quatre oficials instructors, un administratiu, un auxiliar i un subaltern.

A aquests traspassos, caldria afegir-hi el de sis oficials instructors més, que formaren part de les transferències dels serveis de Cultura (Reial Decret 1010, de 27 de febrer de 1981), i els d'un altre oficial instructor, que entrà en el Reial Decret de 31 de juliol de 1980, sobre els traspassos en matèria de cultura física i esports. Així, doncs, només dos dels oficials instructors que conformaven la plantilla gironina romangueren en serveis dependents de l'Administració central, i no foren traspassats a la Generalitat.

Que aquesta institució assumís com a seu el patrimoni humà i material del règim franquista fou una conseqüència de la fórmula pactada que presidí la reforma política en el moment de la transició.

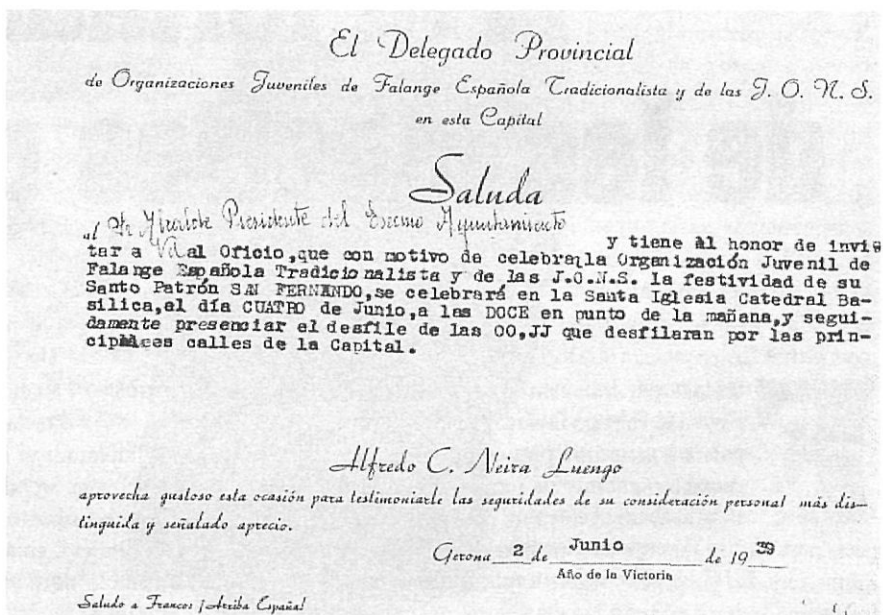
Per acabar

Són moltes més les coses que es podrien dir i estudiar del Frente de Juventudes, dels seus precedents i de la darrera etapa, en què s'amagà el nom primitiu per un altre de més asèptic. Ací tan sols hem pretès d'obrir algunes escaletes i constatar que és una realitat del franquisme que no podem ignorar.

Subratllarem, en tot cas, que a Girona va trobar més problemes per arrelar-se, derivats de la idiosincràsia catalana, de la competència de l'Església, la qual, a través de l'escoltisme, els casals d'estiu i les colònies, canalitzà una altra política juvenil al marge de la Falange, i de la manca de recursos propis. Franco va parlar de l'«obra predilecta del règim»; però, a l'hora de la veritat, el règim era més plural que la ideologia del Frente de Juventudes, i aquesta organització va haver de subsistir en bona part gràcies a l'entusiasme i a l'activisme inculcat als oficials instructors més que no pas als diners abocats a l'obra.

Del fracàs del Frente de Juventudes, lògicament, se'n deriva també el fracàs de la Falange del Movimiento.

Josep Clara és historiador.

NOTES

1. La bibliografia general sobre aquest tema ha d'incloure els estudis de Juan SÁEZ MARÍN, *El Frente de Juventudes. Política de juventud en la España de la postguerra* (1937-1960), Madrid, Siglo XXI, 1988; Carme MOLINERO i Pere YSÀS, «El fracàs de l'obra predilecta del règim», dins *La joventut de Catalunya al segle XX*, Barcelona, Diputació, 1987; i els testimoniatges de Sancho DÁVILA, *De la O.J. al Frente de Juventudes*, Madrid, Editora Nacional, 1941, i José Luis ALCOCER, *Radiofografía de un fraude*, Barcelona, Planeta, 1978.
2. Sancho DÁVILA, op. cit., pp. 40-41.
3. J. SÁEZ MARÍN aporta un quadre estadístic referit a les 19 primeres promocions (1942-1958), on es constata que Girona hi proporcionà 5 alumnes, la qual cosa la col·locava en les darreres posicions. Només Lleida, Àlaba i Guipúscoa n'inscriviren menys.
4. Carta de M. de Eugenio a Presència, 220 (20 de setembre de 1969), p. 16.
5. M. OLIVER, «A los padres de Girona», dins *El Pírico*, extraordinari de fires de 1940.

6. J. SÁEZ MARÍN, op. cit., p. 454.
7. *Los Sitios*, 27 d'octubre de 1955.
8. *Los Sitios*, 21 d'octubre de 1966.
9. Vegeu la nota 4.
10. Arxiu del Govern Civil de Girona, Campamentos, 1965. «Informe que presenta el camarada Félix Bouso Mares, oficial instructor del Frente de Juventudes, sobre las visitas efectuadas a los diversos campamentos ajenos al Frente de Juventudes».
11. *Los Sitios*, 2 de novembre de 1960.
12. Arxiu del Govern Civil, Negociado de Fronteras, 36/2590.
13. Arxiu del Govern Civil, Secretaría particular, 1956.
14. Arxiu del Govern Civil, Actas inspección Tesorería General.
15. Treball citat en la nota 5.
16. R. ECHEVARRÍA, «Nuestra verdad», dins *Circular de la Inspección de Enseñanza Primaria*, Girona, núm. 100 (gener-febrer de 1952), pp. 12-13.
17. Arxiu del Govern Civil, Secretaría particular, 1951.